

Βασικές δημογραφικές μεταβολές στην Κρήτη, κατά την περίοδο 1951-1971

Συνοπτικό απόσπασμα από
ανέκδοτη μελέτη του συγγραφέα

του
Ίωάν. Έμμ. Μαυρομμάτη
Προϊσταμένου Υπηρεσίας
Περιφερειακής Ανάπτυξης Κρήτης

Εισαγωγή

Δέν μπορεί νά υπάρξει ἀμφιβολία ὅτι ἀπό τήν ἀποψη τῆς βιολογικῆς ἀναπαραγωγῆς, ἡ κρητικὴ κοινωμία τῆς περιόδου 1951-1971 ἀκολούθησε τό πρότυπο τῶν ἀναπτυγμένων χωρῶν τῆς Δύσεως, ἂν καί ἓνα παρόμοιο γεγονός δέν συνέβη μέ τίς οἰκονομικές δομές καί, κατά μία ἀναλογία, μέ τίς ἀναπτυξιακές ἐξελίξεις πού σημειώθηκαν στό χρονικό αὐτό διάστημα.

Τό χαμηλό βιοτικό ἐπίπεδο, ὃ ἔντονα ἀγροτικός χαρακτήρας τῆς οἰκονομίας, ἡ ὕψηλὴ πληθυσμιακὴ πυκνότητα στὶς ἀγροτικές περιοχές, οἱ ὄχι ἀπόλυτα εὐνοϊκές οἰκολογικές συνθήκες, ἡ ὑπαρξὴ σέ ὅλη σχεδόν τήν εἰκοσαετία συγκεκαλυμμένης ἢ φανερῆς ἀνεργίας καί ὑποαπασχολήσεως, παρ' ὅλη τήν ἀξιόλογη μετανάστευση, ὡδηγοῦν ἀσφαλῶς στό συμπέρασμα ὅτι οἱ εὐνοϊκές δημογραφικὲς δομές καί ἐξελίξεις ὑπῆρξαν παράγοντες συντελεστικοί γιὰ τήν εὐκολότερη ἀνάπτυξη τῆς Νήσου.

Βέβαια, ἰσχυρότερες ἀναπτυξιακές προσπάθειες—ἀπό αὐτές πού καταβλήθηκαν—μέ παράγωγο ὑψηλότερο ρυθμὸ ἀναπτύξεως, θά ἦταν δυνατό νά συγκρατήσουν μέ συνθήκες ὕψηλοῦ εἰσοδήματος καί πλήρους ἀπασχολήσεως ἂν ὄχι ὅλο, ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ μεταναστευτικοῦ ρεύματος τῆς εἰκοσαετίας, μέ συνέπεια, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, μιὰ ἐννοικότερη κατανομὴ ἡλικιῶν κατὰ τό τέλος τῆς περιόδου.

Ἱστορικὴ ἐπισκόπηση

Στὴν ἐργασία αὐτὴ τό ἐνδιαφέρον ἐντοπίζεται στά χρονικά πλαίσια τῆς εἰκοσαετίας 1951-1971. Κατὰ συνέπεια, διεξοδικὴ ἀνάλυση τῶν δημογραφικῶν μεταβολῶν θά γίνεῖ γιὰ τήν περίοδο αὐτή. Παρ' ὅλα αὐτὰ θεωρήθηκε σκόπιμη μιὰ ἀπόλυτα συνοπτικὴ ἱστορικὴ ἐπισκόπηση τῶν μακροχρονίων δημογραφικῶν ἐξελίξεων, γιὰ τό λόγο τῆς δυνατότητας συγκρίσεως τῆς δημογραφικῆς καταστάσεως κατὰ τήν ἐρευνώμενη εἰκοσαετή περίοδο, πρὸς τίς βασικὲς δημογραφικὲς καταστάσεις τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος τῆς Νήσου.

Ἡ ὅλη διερεύνηση τοῦ μακροχρονιότερου ἱστορικοῦ φάσματος ὡδηγεῖ ἄνετα στὴ διάκριση τριῶν μεγάλων περιόδων, ἂν ληφθεῖ ὑπ' ὄψη τό κριτήριο τῆς ὑπάρξεως καί ἀξιοπιστίας τῶν σχετικῶν δημογραφικῶν στοιχείων καί πληροφοριῶν. Συγκεκριμένα: α) τήν πρὸ τοῦ 1212 μ.Χ. ἱστορικὴ περίοδο, β) τήν περίοδο τῆς Ἑνετοκρατίας (1210-1669) καί Τουρκοκρατίας (1669-1898) καί τέλος, γ) τήν ἀπὸ τό ἔτος 1898 καί ἐδῶ ἐποχὴ.¹

1. Ἰ. Γρ. Νιωτάκη, *Οἰκονομικὴ Ἔρευνα τῆς Κρήτης*, Ἠράκλειο 1958.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Μακροχρόνια εξέλιξη πληθυσμών Ελλάδος και Κρήτης

Έτος	Έλλάς	S1	Κρήτη	S2	%
1881 (1879)	1.679.470		279.165		
1900 (1896)	2.433.806		303.543		
1920	5.016.889	100	346.584	100	6,90
1928	6.204.684	123,7	386.425	111,5	6,22
1940	7.344.860	146,4	438.239	126,4	5,96
1951	7.632.801	152,1	462.104	133,3	6,05
1961	8.388.553	167,2	483.258	139,4	5,76
1971	8.768.641	174,8	456.642	131,7	5,20

Πηγή: ΕΣΥΕ, 'Απογραφές αντίστοιχων ετών.

Ο Όμηρος—όπως είναι γενικότερα γνωστό—αναφέρει ότι η Κρήτη είχε 90 ή 100 «πόλεις». Η πληροφορία αυτή δεν είναι δυνατό να αποτελέσει ισχυρό διαφοριστικό στοιχείο για μία αξιολόγηση θεώρησης του συνολικού πληθυσμού, δεδομένου ότι η έννοια της πόλεως κατά την εποχή εκείνη πρέπει να ήταν ουσιαστικά διάφορη της σημερινής, όχι μόνο από πολλές άλλες απόψεις, αλλά και από την άποψη που μάς ενδιαφέρει ιδιαίτερα εδώ, την άποψη του πληθυσμιακού μεγέθους των οικισμών.

Μετά την κατάκτηση της Νήσου από τους Ένετους κατά το 1210 μ.Χ.—και ήδη θα πρέπει να αναφερθεί ότι δεν υπάρχουν πληροφορίες για τον πληθυσμό της Νήσου για την, πρό της χρονολογίας αυτής, περίοδο εκτός από αυτές που αναφέραμε παραπάνω—διάφοροι Ένετοί χρονογράφοι ασχολήθηκαν με το θέμα αυτό. Σύμφωνα μ' αυτούς, ο πληθυσμός κατά τη λαμπρότερη περίοδο, την περίοδο της μεγάλης στρατιωτικής, ναυτικής, εμπορικής και πολιτιστικής ισχύος της Κρήτης (1500 π.Χ.), είχε φθάσει τό ένα και πλέον εκατ. κατοίκους.² Οί περισσότεροι από τους νεότερους συγγραφείς συμφωνούν με τους πρώτους αυτούς Ένετους χρονογράφους. Διαφορετική όμως υπήρξε η γνώμη του Γάλλου συγγραφέα Victor Raulin,³ ο οποίος βασίσθηκε σε συγκριτικές έρευνες και υποστήριξε ότι ο πληθυσμός της Κρήτης είναι αδύνατο να έπερασε τις 500.000 κατοίκους και στις περισσότερες ενοίκες περιόδους της ιστορίας της.

"Αν λάβουμε υπ' όψη πολύ ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές, για τις οποίες διαθέτουμε σχετικά στοιχεία,⁴ και για τις περιόδους πρό του 1750, ή

άποψη του συγγραφέα που αναφέραμε φαίνεται περισσότερο βάσιμη από εκείνη των Ένετων ιστορικών. Πράγματι, ανεξάρτητα από τις περιποσιακές, ισχυρές θραυχρόνιες μεταβολές, ή παγκόσμια μακροχρόνια πληθυσμιακή αύξηση, για τις περιόδους που αναφέραμε παραπάνω, υπήρξε εξαιρετικά θραδεία, με συνέπεια, τη χαμηλή σέ ευρεία γεωγραφική κλίμακα πληθυσμιακή πυκνότητα. Βασικός συντελεστής της δημογραφικής αυτής εξέλιξεως υπήρξε ή ύψηλή θνησιμότητα που συνδεόταν συναρτησιακά με τό χαμηλό βιοτικό επίπεδο και τις δυσμενείς συνθήκες υγιεινής, δηλαδή συνθήκες που εξουδετέρωναν σέ μεγάλη αναλογία την ύψηλή γεννητικότητα που επίσης επικρατούσε τότε.⁵ Ίσως θά ήταν δυνατό να υποστηριχθεί και ένας κάπως μεγαλύτερος αριθμός κατοίκων από εκείνον που αναφέρεται από τον V. Raulin, κατά τη λαμπρή περίοδο του Μινωικού Πολιτισμού, αν ληφθεί υπ' όψη άφ' ενός μέν ή ισχυρή οικονομική θέση της Νήσου στη Μεσόγειο και άφ' έτερου τό εξαιρετικά χαμηλό βιοτικό επίπεδο των κοινωνιών εκείνων, αν εξαιρεθούν μικρές μειοψηφίες γύρω από τους βασιλείς και άρχοντες της εποχής.⁶

Συμπερασματικά, ή έλλειψη ιστορικών πηγών για τις πρό του 1210 περιόδους, καθιστά αδύνατη τη συναγωγή βάσιμων συμπερασμάτων αναφορικά με τό μέγεθος του πληθυσμού πιθανότατα όμως ο πληθυσμός της Νήσου έφθασε περίπου τους 500.000 κατοίκους, ή και αν ξεπερασε τόν αριθμό αυτό, ή υπέρβαση δεν πρέπει να ήταν μεγάλη.

Οί κάτοικοι της Νήσου έφθαναν τις 500.000 κατά την περίοδο της κατακτήσεως της από τους Ένετους (1206-1212). Μετά παρέλευση τεσσάρων περίπου αιώνων (1575 μ.Χ.) ο πληθυσμός άνέρχε-ται σέ 219.000 κατοίκους, σύμφωνα με την άπογραφή του Προβλεπτή της Κρήτης Foskarini.⁷

5. R.T. Gill, *Economic Development. Past and Present*, Prentice Hall Inc.

6. Ένθ' άνωτ., R. T. Gill.

7. Η Κρήτη είχε τό 1577 193.798 κατ. Άπογραφή Franc Barozzi, *Relazione*, Biblioteca de Paris, Hal 384.

Κατά τόν Gyacono Foscarini, *Relazione*, κατά τό 1575 ή Κρήτη είχε 219.000 κατοίκους περίπου. (Biblioteca Marciana.

2. Χαρακτηριστικά σημειώνουμε ότι σύμφωνα με όρισμένες εκτιμήσεις (*Encyclopedia Americana*, 1947 Edition, Vol. 8, p.184) ο πληθυσμός της Νήσου μεταξύ του 3000 και 1100 π.Χ. άνερχόταν σέ 1.200.000 κατοίκους περίπου, ενώ σύμφωνα με την *Encyclopedia Britannica* (1946 Edition, Vol.6, p. 676-8), ο πληθυσμός πρέπει να ήταν μεγαλύτερος της σημερινής εποχής.

3. V. Roulin, *Description physique de l' ile de Crète*, 1869.

4. Simon Kuznets, *Modern Economic Growth*, Yale University Press, 1967. Έλληνική Έκδοση Παπαζήση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Μακροχρόνια εξέλιξη πληθυσμού της Κρήτης

Έτος	Συν. Κρήτης	SI	%	N.	Ήρακλείου	S2	%	N.	Χανίων	S3	%	N.	Λασιθίου	S4	%	N.	Ρεθύμνης	S5	%
1881	279.165	100,0	100	87.965	100,0	31,5	92.360	100,0	33,0	100,0	100,0	52.249	100,0	18,7	46.591	100,0	16,7		
1900	303.543	108,7	100	91.228	103,0	30,0	97.721	105,8	32,2	105,8	105,8	55.303	105,8	18,2	59.291	127,2	19,5		
1920	346.584	124,1	100																
1928	386.425	138,0	100	138.565	157,5	35,8	111.513	120,7	28,8	120,7	120,7	68.167	130,4	17,6	68.180	146,3	17,6		
1940	438.239	157,4	100	168.644	191,7	38,5	126.093	136,5	28,8	136,5	136,5	71.172	136,2	16,2	72.330	155,2	16,5		
1951	462.104	165,5	100	189.637	215,6	41,0	126.524	137,0	27,1	137,0	137,0	73.784	141,2	15,9	72.179	154,9	15,6		
1961	483.258	173,1	100	208.374	236,8	43,0	131.061	141,9	27,1	141,9	141,9	73.880	141,4	15,3	69.943	150,1	14,5		
1971	456.642	163,6	100	209.670	238,3	45,9	119.797	129,7	26,2	129,7	129,7	66.226	126,7	14,5	60.949	130,8	13,3		

Σύνολο και νομοί

Πηγή: ΕΣΥΕ, 'Απογραφές άντιστοιχών έτών.

Αν και δέν είναι δυνατό νά υπάρξει σοβαρή άμφιβολία ότι και στή Νήσο επικράτησαν όμοιες συνθήκες μέ τίς αναφερόμενες από άλλους συγγραφείς⁸ γιά ευρύτερες περιοχές και περιόδους —μικρή παραγωγή, κακές έσοδείες, έπιδημίες μεγάλης έκτάσεως—είδικότερα γιά τήν Κρήτη οί σεισμοί, οί επαχθείς άγγαρείες, τά καταπιεστικά μέτρα τών Ένετών και οί συνεχείς έπαναστάσεις τών Κρητών, όπως ή έπανάσταση τών Άργυρόπουλων 1212, τών Σκορδίληδων και Μελισσηνών 1217, τών Σκορδίληδων και Δρακοντόπουλων 1228-1234, του Άλεξίου Καλλέργη 1283-1299 και άλλων, συνετέλεσαν (σέ μία επιπρόσθετη άναλογία) στήν εξαιρετικά σημαντική μείωση του πληθυσμού μεταξύ του 1206 και του 1577.

Ο πληθυσμός έπίσης πρέπει νά κυμάνθηκε—μέσα σέ ευρύτατα πλαίσια—μεταξύ 130.000-270.000 κατοίκους κατά τήν περίοδο της Όθωμανικής κατοχής της Νήσου. Οί σημαντικές αυτές μεταβολές όφείλονται στίς ιδιαίτερα σκληρές συνθήκες της έποχής, τους διωγμούς, τίς σφαγές, τίς μεταναστεύσεις και τή δυσβάστακτη φορολογία. Πρέπει όμως νά σημειωθεί έδώ ότι στήν ίδια αυτή περίοδο παρατηρείται έγκατάσταση Μουσουλμάνων στή Νήσο.

Κατά τό 1834, ύστερα από τήν αίμορραγία της Έπανάστασεως του 1821-1830, έγινε άπογραφή του πληθυσμού και τά αποτελέσματά της ανέβαζαν τον πληθυσμό στίς 129.000.⁹ Σύμφωνα μέ μία δεύτερη άπογραφή του πληθυσμού, που διενεργήθηκε από τίς όθωμανικές άρχές κατά τό 1858, ό πληθυσμός ήταν 278.900 κάτοικοι, ενώ σύμφωνα μέ τήν άπογραφή του έτους 1881 ό πληθυσμός ήταν 279.165.¹⁰

Δεδομένου ότι αξιόπιστα σέ σημαντικό βαθμό προσεγγίσεως στοιχεία διαθέτουμε από τό 1881 και έξης, θεωρήθηκε σκόπιμη μία περισσότερο λεπτομερές άνάλυση της περιόδου 1881-1971, που υπάρχει στή σχετική μελέτη.¹¹ Γιά τίς ανάγκες όμως του άρθρου αυτού άρκούν οί παρακάτω συνοπτικές παρατηρήσεις.

Αν ληφθεί σάν βάση ύπολογισμού της εξέλιξεως του κρητισμού πληθυσμού τό έτος 1881, τότε, όπως φαίνεται από τή σχετική χρονολογική σειρά, ή μακροχρόνιος εξέλιξη μέχρι τό 1961 άκο-

MSS. Hal. CL. 7, No 631a(7476). Τό 1583 ή Κρήτη είχε 198.136 κατοίκους. Άπογραφή Καστροφυλάκα (Biblioteca Marciana, MSS Hal No 156/6005).

8. Ένθ' άνωτ., S. Kuznets.

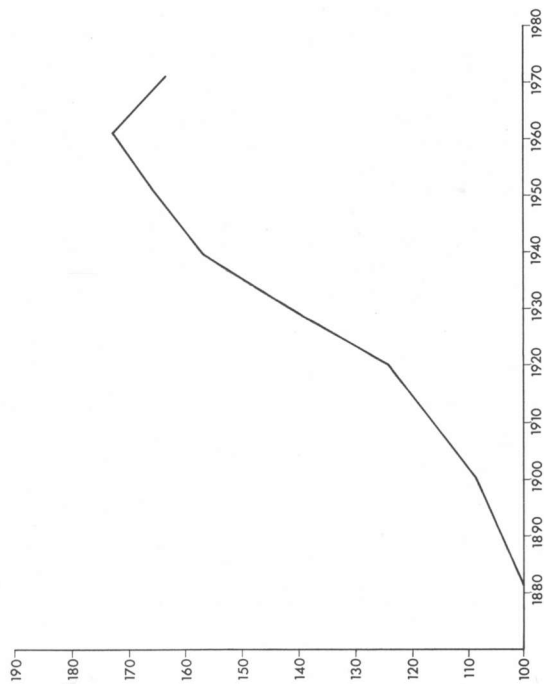
9. Κατά τήν άπογραφή του 1834, ή όποια διενεργήθηκε από τίς τουρκικές άρχές, ό πληθυσμός ήταν 129.000 (Bl. Robert Pashley Esq., *Travels in Crete*, Vol. II, p. 325).

10. Emile Y. Kolodny, «La Crète: mutations et évolution d'une population insulaire grecque», *Revue de Géographie de Lyon*.

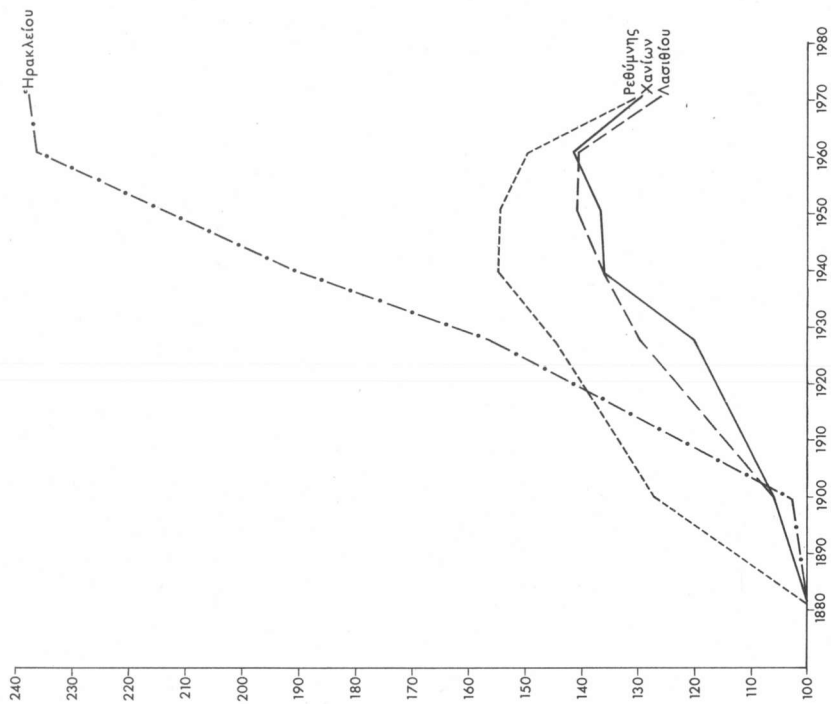
11. Ιωάν. Ι. Μαυρομάτη, *Βασικά Δημογραφικά Μεταβολά της περιόδου 1951-1971*. Τό Χωρονομικόν Πρότυπον της Κρήτης, Ήράκλειον 1976.

Μακροχρόνια εξέλιξη πληθυσμού Κρήτης

Μακροχρόνια εξέλιξη πληθυσμού νομών

λουθεί μία «λογιστική καμπύλη» (logistic curve)¹² με τη μεγαλύτερη ετήσια αύξηση στην περίοδο 1928-1940, και με τάση συνεχούς μείωσης έκτοτε του ποσοστού της ετήσιας αύξησης, το οποίο έγινε τελικά άρνητικό ποσοστό στην περίοδο 1961-1971, με συνέπεια ο πληθυσμός της Νήσου κατά το 1971 να είναι μικρότερος από τον πληθυσμό κατά το 1951 (Βλ. διαγρ. 1). Χαρακτηριστικά αναφέρονται εδώ τα ποσοστά της ετήσιας πραγματικής αύξησης του πληθυσμού κατά μέσο όρο, και για όρισμένα διαστήματα της περιόδου 1881-1971.

1881-1900	0,46% ετησίως	1940-1951	0,54% ετησίως
1900-1920	0,71% »	1951-1961	0,45% »
1920-1928	1,43% »	1961-1971	-0,56% »

Πηγή: Στοιχεία πίνακα 1. Ύπολογισμοί δικού μας.

πραγματική αύξηση του πληθυσμού

Ο πληθυσμός της Νήσου αυξήθηκε κατά 21.251 άτομα στην περίοδο 1951-1961, μειώθηκε δέ κατά 27.050 άτομα στη διάρκεια της δεκαετίας 1961-1971. Συνεπώς η μέση ετήσια πραγματική αύξηση ήταν 2.115 άτομα ή 0,45% για το πρώτο διάστημα και -2.705 άτομα ή -0,56% για το δεύτερο. Τα αντίστοιχα ποσοστά για τον πληθυσμό της Χώρας ανήλθαν σέ 1% και 0,45%, δηλαδή κατά την πρώτη δεκαετία ο πληθυσμός της Ελλάδος αυξάνεται, σέ αναλογική βάση, δύο φορές περισσότερο από ό,τι ο κρητικός, ενώ κατά τη δεύτερη, η αύξηση του σχετικού εθνικού μεγέθους συνοδεύθηκε από μείωση του περιφερειακού. Χαρακτηριστικό επίσης είναι το γεγονός ότι τα ποσοστά αυτά της εικοσαετίας ήταν τα μικρότερα των τελευταίων 90 ετών στη Νήσο. Η συνολική πληθυσμιακή μεταβολή κατά τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε υπήρξε επομένως άρνητική.

Οι παραπάνω πληθυσμιακές μεταβολές υπήρξαν—όπως θά εκθέσουμε αναλυτικά παρακάτω—κατά μία πρώτη συναρτησιακή σχέση, το συνδυαστικό αποτέλεσμα τόσο των αυξομειώσεων της βιολογικής αναπαραγωγής (γεννήσεις-θάνατοι), όσο και—κυρίως—των μετακινήσεων που σημειώθηκαν (μετανάστευση-παλινδρόσηση), ενώ οι δύο τελευταίες αυτές κατηγορίες μεταβολών επιρραστήθηκαν στη συνέχεια από τις ιδιάζουσες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες οι

όποιες επικράτησαν κατά την περίοδο που έρευνουμε στη Νήσο και άλλου.

φυσική αύξηση

Όπως εξάγεται από τα στοιχεία του σχετικού πίνακα, το ποσοστό της φυσικής αύξησης μειώθηκε από 12,6 άτομα στους 1.000 κατοίκους το 1951, σέ 10,7 κατά τα μέσα της εικοσαετίας (1961), και σέ 9,6 κατά το 1971. Η μείωση αυτής της φυσικής αύξησης του πληθυσμού της Νήσου οφείλεται τόσο στην αναλογική μείωση των γεννήσεων, όσο και στην αναλογική αύξηση των θανάτων.

Πράγματι, σύμφωνα με τα στοιχεία του σχετικού πίνακα και τον πληθυσμό το 1951, το 1961 και το 1971, η γεννητικότητα του κρητικού πληθυσμού, μετρούμενη πάντοτε στους 1.000 κατοίκους, κατέλθε από 19,8 κατά την άρχή της εικοσαετίας, σέ 18,2 κατά το 1961, έκτοτε δέ παρέμεινε στά ίδια περίπου επίπεδα, αφού το 1971 αυτή θρυσκόταν στό 18,0 περίπου. Αντίθετα, η θνησιμότητα—μετρούμενη πάνω στην αυτή βάση—ανήλθε από 7,2 άτομα κατά το 1951, σέ 7,5 κατά το 1961, και τέλος σέ 8,9 κατά το έτος 1971. Συνεπώς, σ' όλη τη διάρκεια της εικοσαετίας, η Κρήτη παρουσίασε μία αισθητή μείωση της φυσικής της αύξησης.

Όσον αφορά τις αντίστοιχες εξελίξεις για το σύνολο της Χώρας, θά πρέπει να σημειωθεί ότι παρατηρήθηκαν οι ίδιες τάσεις, άν και οι σχετικές αναλογίες μεταβολής υπήρξαν διαφορετικές από τις περιφερειακές. Γενικά μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι διαφορές πού σημειώθηκαν ήταν οριακής μορφής και κατά συνέπεια δέν διαφοροποιούσαν την Κρήτη από το εθνικό σύνολο, από την άποψη αυτή. Ειδικότερα, η γεννητικότητα στην Κρήτη υπερείχε, πολύ λίγο όμως, από τον εθνικό δείκτη, όπως επίσης και η αναλογία των θανάτων. Θά μπορούσε επιπρόσθετα να σημειωθεί εδώ ότι η γεννητικότητα στην περιφέρεια εξελίσσεται ευνοϊκότερα από το αντίστοιχο εθνικό μέγεθος, μέ αποτέλεσμα μία έντονότερη απόκλιση των δεικτών αυτών κατά το τέλος της εικοσαετίας. Έξ άλλου, στό άρθρο αυτό, όπως είναι φυσικό, δέν μπορούμε να εκθέσουμε τις ένδοπεριφερειακές διαφοροποιήσεις, οι οποίες σέ όρισμένες περιπτώσεις ήταν αρκετά σημαντικές.

Στόν πίνακα 4 αναφέρονται η γεννητικότητα, η θνησιμότητα και η φυσική αύξηση σέ διάφορες χώρες του δυτικού κόσμου κατά την εικοσαετία 1951-1971. Όπως φαίνεται από τα στοιχεία αυτά, η γεννητικότητα στις ευρωπαϊκές χώρες του πίνακα, κατά το διάστημα 1951-61, κυμάνθηκε μεταξύ 19 (μέγιστη) και 16 (ελάχιστη) στους 1.000 κατοίκους, παρέμεινε όμως αισθητά μικρότερη από τα αντίστοιχα μεγέθη της Βορείου Αμερικής. Αντί-

12. T. Yamane, *Statistics: An Introductory Analysis*, Second Edition. A. Happer International Edition.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Έτος	Φυσική αύξηση			Εξωτερική Μετανάστευση		
	Γεννήσεις	Θάνατοι	Αύξηση	Μονίμως	Προσωρινώς	Σύνολο
1951	10.145	3.541	6.604			
1952	8.887	3.175	5.712			
1953	8.537	3.370	5.165			
1954	8.842	3.319	5.523			
1955	9.320	3.199	6.121	428	—	428
1956	9.430	3.594	5.836	535	162	697
1957	9.085	3.620	5.465	460	209	669
1958	9.393	3.456	5.937	411	100	511
1959	9.461	3.626	5.835	368	109	477
1960	9.219	3.456	5.763	562	227	789
1961	8.502	3.791	4.711	928	233	1.161
1962	8.774	3.705	5.069	2.013	319	2.332
1963	8.673	3.688	4.985	3.009	591	3.600
1964	8.203	4.194	4.009	5.134	1.165	6.299
1965	8.085	3.792	4.293	3.502	1.764	5.266
1966	8.433	3.880	4.533	2.501	1.946	4.477
1967	8.899	3.953	4.936	986	1.670	2.656
1968	8.796	4.204	4.592	1.136	2.153	3.289
1969	8.540	3.964	4.576	2.495	2.258	4.753
1970	8.141	4.103	4.038	3.215	2.262	5.477
1971	7.975	4.081	3.894	2.527	2.489	5.016
1972	7.767	4.198	3.569	1.401	2.356	3.757
1973	7.271	4.072	3.199	707	2.512	3.219

Πηγή: ΕΣΥΕ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Γεννήσεις, θάνατοι και φυσική αύξηση σε διάφορες χώρες (στούς 1.000 κατοίκους)

Χώρες	Γεννήσεις		Θάνατοι		Φυσική Αύξηση	
	1950-59	1960-70	1950-59	1960-70	1950-60	1960-70
Άγγλία - Ουαλλία	16	17,5	12	11,8	4	5,7
Δανία	17	17,4	9	9,9	8	7,5
Σουηδία	17	14,7	10	9,9	7	4,8
Βέλγιον	17	16,1	12	12,2	5	3,9
Γερμανία	17	17,1	11	11,2	6	5,9
Έλβετία	17	17,9	10	9,3	7	8,6
Ιταλία	18	18,5	10	9,7	8	8,8
Γαλλία	19	17,5	12	11,0	7	6,6
ΗΠΑ	25	20,3	9	9,4	16	10,9
Καναδάς	28	21,9	8	7,6	20	14,3

Πηγή: UN Demographic Yearbook 1959, Table 9, and Demographic Yearbook 1955, Table 25. US Demographic Yearbook, Περίοδος 1960-70.

θετα, ή θνησιμότητα στις ευρωπαϊκές χώρες υπήρξε μεγαλύτερη από αυτή της Βορείου Αμερικής. Κατά τη δεύτερη δεκαετία της εξεταζόμενης περιόδου, οι διαφοροποιήσεις στις χώρες αυτές της Δύσεως υπήρξαν περίπου οι ίδιες. Χαρακτηριστική μόνο είναι η κάμψη που παρουσιάζεται στη γεννητικότητα της Βορείου Αμερικής.

Σύμφωνα με την ανάλυση που προηγήθηκε και τα στατιστικά στοιχεία που εκθέσαμε, η φυσική πληθυσμιακή αύξηση της κρητικής κοινωνίας κατά τη μεταπολεμική είκοσαετία υπήρξε μάλλον

ύψηλη, συγκρινόμενη με τα αντίστοιχα χρονικά πρότυπα των προηγμένων χωρών της Δύσεως, αλλά σημαντικά μικρή αν ληφθεί πεδίο συγκρίσεως ο χώρος των υποανάπτυκτων χωρών του σημερινού κόσμου.¹³ Πράγματι, η φυσική αύξηση του πληθυσμού της Νήσου βρισκόταν στο ανώ-

13. Γεννήσεις 35-40 ατόμων στους 1.000 κατοίκους δεν υπήρξαν οι εξαιρέσεις για τις υπό ανάπτυξη χώρες της περιόδου. Βλ. Α. Π. Κανελλόπουλου, *Οικονομική της Αναπτύξεως, Ανάλυσις και Πολιτική*, Τόμος Ι. Επίσης, Benjamin Higgins, *Economic Development*. New York.

τατο όριο των αντίστοιχων δεικτών των ευρωπαϊκών χωρών του πίνακα, ήταν όμως μικρότερη της φυσικής αύξησης στις υποανάπτυκτες χώρες.

Δέν μπορεί νά υπάρξει αμφιβολία ότι από την άποψη της βιολογικής αναπαραγωγής ή κλητική κοινωνία ακολούθησε τά πρότυπα των αναπτυγμένων χωρών της Δύσεως, αν και ένα παρόμοιο γεγονός δέν συνέβη με τις οικονομικές δομές και, κατά μία αναλογία, με τις αναπτυξιακές εξελίξεις που σημειώθηκαν στο έρευνώμενο χρονικό διάστημα.¹⁴

φαινομενική μετακίνηση και μετανάστευση του πληθυσμού

Από τις σχετικές στατιστικές και τούς υπολογισμούς μας, αποδεικνύεται ότι από μία φυσική αύξηση 57.963 ατόμων κατά τη δεκαετία 1951-1961, ή έσωτερική και ή έξωτερική μετανάστευση άφαιρέσε 36.000 άτομα, ενώ κατά τη δεύτερη δεκαετία ή φυσική αύξηση κατήλθε στις 46.558 άτομα και ή συνολική μετανάστευση έφθασε στις 73.000 περίπου, γεγονός πού δδήγησε στη μείωση του πληθυσμού της Νήσου. Φανερό έπομένως γίνεται ότι τό σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των εξελικτικών τάσεων του πληθυσμού διαδραμάτισαν παράγοντες κοινωνικοοικονομικής φύσεως (μετανάστευση) και πολύ λιγότερο σημαντικό ρόλο οί κοινωνικοβιολογικοί παράγοντες (φυσική αύξηση). Έξ άλλου, από τά στοιχεία του σχετικού πίνακα (πίνακας 3) προκύπτει ότι ή μετανάστευση προς τό έξωτερικό διατηρείται σέ σχετικές χαμηλά επίπεδα, συγκρινόμενη τόσο με τη φυσική αύξηση, όσο και με τη συνολική μετανάστευση της αντίστοιχης περιόδου, μέχρι τό 1960. Συγκεκριμένα, ή μετανάστευση προς τό έξωτερικό αποτελούσε τό 17% της συνολικής πληθυσμιακής διαρροής και τό 11% περίπου της φυσικής αύξησης της περιόδου. Από τό 1960 ή έξωτερική μετανάστευση ακολούθει μία έντονα άνοδική πορεία, γιά νά φθάσει ένα maximum 6.300 μεταναστών τό διάστημα 1964-65. Στο διάστημα 1961-68 ή μετανάστευση προς τό έξωτερικό—μέσος όρος 3.630 μετανάστες—αποτελούσε τό 50% περίπου της συνολικής μετανάστευσεως και τό 80% περίπου της φυσικής αύξησης. Κατά συνέπεια, μεταξύ των δύο δεκαετιών παρατηρήθηκε μία έντονη διαφοροποίηση στις παραπάνω δημογραφικές αναλογίες. Είναι περιττό νά σημειωθεί και εδώ—άφου τό γεγονός είναι γενικότερο—ότι τη μεγαλύτερη αναλογία των μεταναστών αποτελούσαν οί βιολογικά εύρωστες και κατά συνέπεια παραγωγικά σημαντικές ηλικίες, ενώ

άντίθετα αὐτοί πού παλιννοστούσαν ήταν στη μεγάλη πλειοψηφία άτομα γεροντικών ηλικιών.

κατανομή ηλικιών

Αποτέλεσμα των μεταβολών πού αναφέρθηκαν παραπάνω υπήρξε ή σημαντική μεταβολή του ονομαζόμενου δείκτη γηράνσεως του πληθυσμού, δηλαδή του δείκτη ένιαίας ποσοτικής συλλήψεως των μετασηματισμών στις πυραμίδες ηλικιών του πληθυσμού. Πράγματι, ή τιμή του δείκτη αὐτοῦ ανήλθε από 30,0% κατά τό 1951, σέ 33,5% κατά τά μέσα της εικοσαετίας, και σέ 50,7% κατά τό 1971 (πίνακας 5).

Πρέπει νά σημειωθεί ιδιαίτερα εδώ ότι ενώ ή άλλοιωση της συνθέσεως των βασικών ομάδων ηλικιών υπήρξε σχεδόν οριακής μορφής στο διάστημα της πρώτης δεκαετίας, αντίθετα υπήρξε εξαιρετικά έντονη κατά τό δεύτερο ήμισυ της περιόδου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Δείκτης γηράνσεως κατά νομούς και περιοχές (αναλογία πληθυσμού 65 ετών και άνω επί 100 ατόμων ηλικίας 0-14 ετών)

	1951	1961	1971
Έρακλείου	25,2	28,1	42,8
Χανίων	31,7	35,0	52,1
Ρεθύμνης	33,5	36,6	55,8
Λασιθίου	37,3	43,4	71,1
Άστικής	24,7	24,7	33,9
Ημιαστικές	26,4	28,2	36,9
Άγροτικές	32,0	37,9	65,0

Πηγή: ΕΣΥΕ. Ύπολογισμοί μας.

Θά πρέπει επίσης νά σημειωθεί εδώ ότι σημαντικές υπήρξαν οί ένδοπεριφερειακές διαφοροποιήσεις στη σύνθεση των ηλικιών. Οί άστικές περιοχές της Νήσου παρουσίασαν τό χαμηλότερο δείκτη γηράνσεως, γεγονός πού μαρτυρεί ή σχετικά με τις άγροτικές περιοχές έντονη δημογραφική ζωτικότητα τους. Πλάι στις άστικές περιοχές βρίσκονται—πάντοτε από την άποψη αὐτή—οί ήμιαστικές περιοχές, ενώ οί άγροτικές παρουσιάζουν σημαντικά υψηλότερους δείκτες. Χαρακτηριστικό επίσης είναι τό πολύ σοβαρό γεγονός ότι ή κατάσταση στις άγροτικές περιοχές (πίνακας 5) χειρότερεσε διαχρονικά μέ πολύ ταχύτερο ρυθμό από ό,τι στις δύο άλλες κατηγορίες περιοχών.

άγροτικός, άστικός πληθυσμός

Όπως φαίνεται από τά στοιχεία του παρακάτω πίνακα, παρ' όλες τις συγκριτικά μέ τά διεθνή πρότυπα ίκανοποιητικές διαχρονικές μεταβολές στη σύνθεση του πληθυσμού, ή αναλογία του άστικού πληθυσμού στη Νήσο σέ όλη την έρευ-

14. Ιωάν. Ε. Μαυρομάτη, *Δομαί, Λειτουργικότης και Ανάπτυξις της Κρητικής Οικονομίας, 1951-1971*.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6. Αναλογίες αστικού, ημιαστικού και αγροτικού πληθυσμού Ελλάδος και Κρήτης

	1951	Άστικός 1961	1971	1951	Ήμιαστικός 1961	1971	1951	Άγροτικός 1961	1971
Ελλάς	37,7	43,3	53,2	24,8	12,9	11,7	47,5	43,8	35,1
Κρήτη	23,2	26,8	31,8	8,8	9,2	11,4	68,0	64,0	56,8

νώμενη περίοδο υπήρξε μικρότερη της αντίστοιχης εθνικής αναλογίας, όπως μικρότερο του εθνικού υπήρξε κατά τον αυτό χρόνο τό κατά κεφαλήν περιφερειακό προϊόν.

Από τις διατοπικές και διαχρονικές αυτές διαπιστώσεις, συνάγεται ότι και στην περίπτωση της Κρήτης ισχύει η θετική σχέση μεταξύ του ύψους του κατά κεφαλήν εισοδήματος και του ποσοστού του αστικού πληθυσμού, σχέση που προκύπτει από την έμπειρία της εξέλιξης των προηγμένων σήμερα χωρών.¹⁵ Θά πρέπει επίσης να σημειωθεί εδώ ότι η αναλογία μεταξύ αστικού πληθυσμού της Νήσου και του συνολικού αστικού πληθυσμού της Χώρας μειώθηκε πολύ λίγο κατά τη διάρκεια της έρευνώμενης περιόδου, αφού αυτή κατ'ήλθε από 3,6% κατά το 1951 σε 3,3% κατά το 1971. Έπομένως, παρ' όλη την αναπτυξιακή πορεία της κρητικής οικονομίας, οι αναπτυξιακές προσπάθειες δεν υπήρξαν τέτοιες φύσεως και έκτασας, ώστε η σχετική αναλογία μεταξύ εθνικού και περιφερειακού μεγέθους να γίνει εννοικότερη για την περιφέρεια, γεγονός που αποδεικνύει σε ένα βαθμό την αποτυχία της πολιτικής περιφερειακής ανάπτυξης για τη Νήσο.¹⁶ Πράγματι, τό πρόβλημα αυτό συνδέεται βασικά με τό πρόβλημα της σχετικής έλλείψεως ευκαιριών απασχόλησεως εις τούς εκτός Γεωργίας κλάδους της κρητικής οικονομίας, αλλά και με τόν ιδιαίτερο οικονομικό δυναμισμό ορισμένων γεωργικών καλλιεργειών της Νήσου.

Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι, σύμφωνα με τούς υπολογισμούς μας, 41.000 περίπου άγροτες εγκατέλειψαν την ύπαιθρο της Κρήτης, κατά τό πρώτο ήμισυ της είκοσαετίας, ενώ οι αστικές περιοχές απερρόφισαν μόνο 4.000 περίπου άτομα, δηλαδή τό 10% τών μετακινήθέντων άγροτών. Κατά τη δεύτερη δεκαετία, η τάση αυτή παρουσιάζεται έντονώτερη, αφού η πληθυσμιακή διαδρομή από την ύπαιθρο υπήρξε υψηλότερη, συγκεκριμένα 71.000 περίπου άτομα, οι δέ αστικές περιοχές—στην περίπτωση αυτή τό Πολεοδομικό Συγκρότημα Ήρακλείου—μύδρεσαν να συγκλητήσουν μόνο τό 2,5% τών άγροτών που μετακινήθηκαν. Τά ποσοστά αυτά είναι πολύ μικρά και σχετίζονται άμεσα με την άδυναμία ουσιαστικών

διαρθρωτικών μεταβολών στην κρητική οικονομία κατά την περίοδο αυτή.

δημογραφικές μεταβολές και οικονομική ανάπτυξη

Δέν υπάρχει καμιά άμφιβολία σήμερα ότι η σχέση μεταξύ πληθυσμιακών δομών και εξέλιξεων άφ' ενός και οικονομικής ανάπτυξεως άφ' έτέρου, κατά την άμφίπλευρη και δυναμική έννοιά της, αποτελεί ένα από τά περισσότερο πολύπλοκα, πολυσύνθετα, αλλά και θεμελιώδη προβλήματα στόν όλο χώρο της Οικονομικής της Άναπτύξεως.¹⁷

Ένας άρκετά σημαντικός παράγοντας στη διαμόρφωση εννοικής ή μη σχέσεως μεταξύ πληθυσμού και οικονομικής ανάπτυξεως, είναι η ιδιαίτερη δημογραφική διαρθρωση της κοινωνίας, και ειδικότερα η κατανομή του πληθυσμού μεταξύ παραγωγικών και μη ηλικιών. Πράγματι, μιά πληθυσμιακή αύξηση που συντελείται μέσα σε υψηλές αναλογίες τών παραγωγικών ηλικιών—ένώ διατηρούνται βέβαια όλοι οι άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν την παραγωγικότητα της οικονομίας σταθερών—είναι λογικό να έχει εννοικότερα αποτελέσματα στην αύξηση του κατά κεφαλήν προϊόντος, από ότι αν αυτή γινόταν σε διαφορετικό πλαίσιο ηλικιών. Καί αυτό, γιατί στην πρώτη περίπτωση οι παραγωγικές δυνάμεις της οικονομίας αυξάνονται—πάντοτε σ' ένα ορισμένο χρονικό πλαίσιο—ταχύτερα από τις καταναλωτικές μονάδες της.

Είναι γενικότερα γνωστό ότι για τη μέτρηση της σχετικής επιβαρύνσεως τών παραγωγικών ηλικιών έχει καθιερωθεί διεθνώς ένας αριθμοδείκτης, που ονομάζεται δείκτης εξαρτήσεως, και είναι ένα κλάσμα του οποίου τό άριθμητής είναι τό σύνολο τών πληθυσμού τών ηλικιών από 0-15 και 65 και άνω,¹⁸ ενώ παρονομαστής είναι τό σύνολο τών ατόμων που έχουν ηλικία από 15-59 ή 64 έτών. Όπως είναι φανερό, με τό κλάσμα αυτό προσδιορίζεται η σχέση μεταξύ παραγωγικών και μη ηλικιών. Στόν παρακάτω πίνακα παρουσιάζεται η δομή του πληθυσμού της Έλλάδος κατά τρεις βα-

15. Ιωάν. Ε. Μαυρομάτη, *Δομά, Ακτιονργικότης και Ανατίξεις της Κρητικής Οικονομίας*, 1951-1971.

16. Βλ. παραπάνω μελέτη.

17. Ενθ' άνωτ., Ρ. Τ. Gill, Έπίσης, Simon Kuznets, Benjamin Higgins και Α. Π. Κανελλόπουλου.

18. Σε πολλές περιπτώσεις χρησιμοποιείται, σάν αριθμητής, τό άθροισμα τών ηλικιών 0-15 και 60 και άνω.

σικές ομάδες ηλικιών, όπως επίσης και οι αντίστοιχοι δείκτες γηράσκων και εξαρτήσεως σε διάφορες εποχές. Από τα στοιχεία αυτά συνάγεται ότι ο δείκτης εξαρτήσεως διαχρονικά μειώνεται αφού από 75 το 1907 κατέληξε σε 53 το 1961. Χαρακτηριστικό είναι ότι η μείωση του δείκτη εξαρτήσεως οφείλεται στη μείωση των νεαρών ηλικιών, αποτέλεσμα της ισχυρής κάμψης της γεννητικότητας διαχρονικά, αφού το ποσοστό των γεροντικών ηλικιών αυξάνεται στον αντίστοιχο χρόνο.

ΠΙΝΑΚΑΣ. Δομή του ελληνικού πληθυσμού
Πληθυσμός της Ελλάδος κατά μεγάλες ομάδες ηλικιών
(έκατοστιαίες αναλογίες), δείκτες γηράσκων και εξαρτήσεως

Έτος	Πληθυσμός			Δείκτης γηράσκων	Δείκτης εξαρτήσεως
	0-14	15-64	65		
1907	38,3	57,6	4,1	10,7	75
1920	34,3	60,0	5,7	16,6	66,7
1928	32,2	62,0	5,8	18,0	61,3
1940	33,0	60,7	6,3	19,0	64,7
1951	28,3	64,8	6,9	24,3	54,3
1961	26,4	65,3	8,3	31,4	53,1
1971	25,4	63,7	10,9	42,9	56,9

Πηγή: ΕΣΥΕ. Έπίσημη, η Μεταγραφία της Νεοελληνικής Κοινωνίας, Δ.Γ. Τσαούσης, Αθήνα 1973.

Αν ληφθούν, εξ άλλου, υπ' όψη τα στοιχεία του επόμενου πίνακα, που αναφέρονται σε ομάδες αναπτυσσόμενων και αναπτυσσόμενων χωρών, επιβεβαιώνεται και πάλι εμπειρικά η άποψη για τις αξιολογικές αλλοιώσεις της διαρθρώσεως των ηλικιών κατά την οικονομική ανάπτυξη. Από τα στοιχεία αυτά προκύπτει μία ισχυρή συσχέτιση μεταξύ του επιπέδου του κατά κεφαλήν προϊόντος και του δείκτη εξαρτήσεως, με την έννοια ότι οι χώρες με υψηλό κατ' άτομο εισόδημα παρουσιάζουν χαμηλό δείκτη εξαρτήσεως. Επίσης, πρέπει να σημειωθεί ότι το ποσοστό των νεαρών ηλικιών στις υπό ανάπτυξη οικονομίες, κατά τα μέσα της εικοσαετίας, ήταν περίπου δύο φορές μεγαλύτερο από το αντίστοιχο των αναπτυσσόμενων χωρών.

Διάθρωση πληθυσμού στις αναπτυσσόμενες και υπό ανάπτυξη
χώρες κατά το 1960
Κατά κεφαλήν ακαθάριστο εγχώριο προϊόν

	575 και άνω		200- 575		200 και κάτω	
Πληθυσμός 0-14	27,4%	39,8%	43,3%			
Πληθυσμός 15-59	58,2%	52,6%	51,3%			
Πληθυσμός 60 και άνω	14,4%	7,6%	5,4%			
Δείκτης εξαρτήσεως	0,72	0,90	0,95			

Πηγή: Simon Kuznets, Modern Economic Growth, σελ. 438, Πίνακας 8.2.

Με βάση το πολύ συνοπτικό αυτό θεωρητικό πλαίσιο αναλύσεως, θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε τις ειδικές συνθήκες που επικράτησαν στη Νήσο κατά την ερευνώμενη περίοδο.

Συγκεκριμένα, το ποσοστό των ηλικιών 0-15 στην Κρήτη ήταν 29,9% στην απογραφή του 1951, 28,3% στην απογραφή του 1961, και τέλος 25,9% στην τελευταία απογραφή της εικοσαετίας. Αυτά τα ποσοστά θα πρέπει να συγκριθούν με τα ποσοστά 28,6%, 26,6% και 24,9% της Ελλάδος κατά τις αντίστοιχες απογραφές. Με βάση τα σχετικά στοιχεία της ΕΣΥΕ μπορούμε να υπολογίσουμε το δείκτη εξαρτήσεως για τη Νήσο και γιαλόκληρη τη Χώρα. Πράγματι, αυτός ανήλθε σε 64 κατά το 1951, σε 60 κατά το 1961 και σε 64 περίπου κατά το 1971, ενώ τα αντίστοιχα εθνικά¹⁹ μεγέθη ήταν 54, 53 και 56.

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία και υπολογισμούς μπορούν να συναχθούν τα ακόλουθα συμπεράσματα: α) Με την άνοδο του επιπέδου του κατά κεφαλήν εισοδήματος, ο δείκτης εξαρτήσεως της κρητικής κοινωνίας παραμένει σταθερός στο ύψος 64. Θα πρέπει όμως να τονισθεί ιδιαίτερα έδω, ότι η σταθερότητα του δείκτη αυτού στη Νήσο δεν αναιρεί τη γενική τάση μείωσής του με την οικονομική ανάπτυξη που διαπιστώσαμε παραπάνω, και αυτό για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι ότι η τιμή του δείκτη ήταν και κατά την αρχή της περιόδου σημαντικά μικρή, αν λάβουμε υπ' όψη διεθνή πρότυπα, και ο δεύτερος, γιατί η σταθερότητά του επηρεάστηκε από την αύξηση των γεροντικών μόνο ηλικιών. β) Τόσο κατά την πρώτη όσο και κατά τη δεύτερη και τρίτη απογραφή ο δείκτης εξαρτήσεως στη Νήσο παραμένει αρκετά υψηλότερος του αντίστοιχου της Χώρας, γεγονός που βρίσκεται σε συμφωνία με τις συσχετίσεις που αναφέραμε παραπάνω. γ) Όπως φαίνεται από τα στοιχεία του σχετικού πίνακα, τόσο το ποσοστό για τις νεαρές ηλικίες, όσο και για τις γεροντικές, και κατά συνέπεια ο δείκτης εξαρτήσεως στη Νήσο, επηρσίζαν τους αντίστοιχους δείκτες των αναπτυσσόμενων χωρών, δηλαδή των χωρών που βρίσκονταν από άποψη κατά κεφαλήν προϊόντος πάνω από τα 575 δολ., ενώ το κατά κεφαλήν προϊόν της Νήσου κατά τα μέσα της ερευνώμενης περιόδου ανερχόταν μόνο στα 250 δολ. περίπου.²⁰ Αναμφίβολα το γεγονός αυτό της εννοικής δημογραφικής καταστάσεως συνετέλεσε αρκετά στην ευκολότερη και ταχύτερη ανάπτυξη της οικονομίας της Νήσου, και είναι μεγάλης σημασίας, γιατί αποδεικνύει ότι όρισμένες δημογραφικές—όπως και πολιτιστικές—εξελίξεις και συνθήκες στην κρητική κοινωνία της περιόδου δεν φαίνεται να ήταν εξαρτημένες έντονα από οικονομικές παραμέτρους, όπως συνέβαινε σε άλλες χώρες χαμηλού βιοτικού επιπέδου. δ) Επίσης πρέπει να σημειωθεί ότι ο περιφερειακός χα-

19. Για τον υπολογισμό των δεικτών αυτών χρησιμοποιήθηκαν οι ομάδες ηλικιών 0-15 και 65 και άνω.

20. Βλ. άνωτ. Ι. Ε. Μαυρομάτη, Δομική, Λειτουργική και Ανάπτυξη της Κρητικής Οικονομίας, 1951-1971.

ρακτήρας της κρητικής οικονομίας διαφοροποιούσε το πρόβλημα της επιβαρύνσεως των παραγωγικών ηλικιών, δεδομένου ότι το πρόβλημα αυτό συνδεόταν άμεσα με το δημοσιονομικό ισοζύγιο (δαπάνες τακτικού και προϋπολογισμού δημοσίων επενδύσεων—φόροι και άλλα έξοδα για την και από την Κρήτη) μιάς εύρυθρας οικονομίας. Όπωςδήποτε όμως η εθνική κατάσταση και της Χώρας και της περιφέρειας, από άποψη δημογραφικού προτύπου, συνετέλεσε θετικά στην οικονομική ανάπτυξη της Νήσου.

Με βάση τα έκτεθέντα στοιχεία και τις αναλύσεις για τη φυσική αύξηση του κρητικού πληθυσμού, μπορούμε συμπερασματικά να σημειώσουμε τα ακόλουθα: α) Το σχετικά χαμηλό βιοτικό επίπεδο, ο άγροτικός χαρακτήρας της οικονομίας, η υψηλή πληθυσμιακή πυκνότητα στις αγροτικές περιοχές, οι όχι απόλυτα εθνικές οικολογικές συνθήκες, η ύπαρξη σε όλη σχεδόν την είκοσαετία συγκαλυμμένης ή φανερώς ανεργίας και υποαπασχολήσεως παρ' όλη την αξιολόγηση μετανάστευσης, όδηγούν ασφαλώς στο συμπέρασμα ότι η σχετικά χαμηλή φυσική αύξηση του πληθυσμού, και οι λοιπές εθνικές δημογραφικές δομές, υπήρξαν παράγοντες συντελεστικοί για την εικόνα της ανάπτυξης της Νήσου. Είναι φανερό ότι οποιοσδήποτε παράγοντας που θα προκαλούσε πληθυσμιακή αύξηση—επομένως και η φυσική αύξηση—θα συνέτεινε στη δημιουργία δυσμενούς για την ανάπτυξη δημογραφικού πλαισίου. Εφ' όσον βέβαια γίνει αποδεκτή η υπόθεση—υπόθεση απόλυτα βάσιμη για μās—ότι μόνον έντονότερες πληθυσμιακές πιέσεις δέν θα είχαν θετικές επιπτώσεις στο ρυθμό αναπτύξεως της οικονομίας.²¹ β) Βέβαια, κάτω από όρισμένες προϋποθέσεις, όπως πλήρης έλλειψη παλιννοστήσεως ή μεγαλύτερος υποβιβασμός της γεννητικότητας του πληθυσμού, η συνέχιση των υψηλών αναλογιών εσωτερικής και εξωτερικής μεταναστεύσεως—υποθέσεις που δέν φαίνονται βάσιμες κάτω από τις τρέχουσες εξελίξεις και προβλέψεις—, ή χαμηλή φυσική αύξηση της είκοσαετίας θα είχαν δυσμενείς επιπτώσεις στη μελλοντική πορεία της κρητικής οικονομίας, αυτό όμως δέν άναίρει αυτά που έκθέσαμε παραπάνω για τό χρονικό διάστημα 1951-1971.

Κατ' άναλογία (και πάντοτε με την υπόθεση ότι η μεγαλύτερη προσφορά έργατικού δυναμικού κατά την είκοσαετία δέν θα συντελούσε σε ισχυρότερο βαθμό οικονομικής αναπτύξεως), και ή

μετανάστευση αποτέλεσε εθνικό αναπτυξιακό παράγοντα. Πράγματι, ή διαρροή πληθυσμού από τη Νήσο άμβλυνη τις πληθυσμιακές πιέσεις επί των κεφαλαιουχικών και φυσικών πόρων που διαχρονικά δημιουργήθηκαν ή άξιοποιήθηκαν, με συνέπεια—γι' αυτούς που άπόμειναν—ή σχέση κεφαλαίου-έργασίας και τό κατά κεφαλήν προϊόν νά είναι υψηλότερα. Με τη βάσιμη δέ υπόθεση ότι και τά εισοδήματα των Κρητών μεταναστών υπήρξαν υψηλά στην άλλοδαπή κατά την ίδια περίοδο, και άκόμη ότι ή τεχνολογική επιμόρφωση των έργατών αυτών μπορεί νά άποτελέσει ισχυρό μελλοντικό κεφάλαιο, ισχυροποιείται ή άποψη της εθνικής επιδράσεως της συνολικής μεταναστεύσεως, άν βέβαια δέν συνεκτιμηθούν πιθανές συναισθηματικές, ψυχολογικές, κοινωνικές και γενικότερα μή οικονομικές δυσμενείς επιπτώσεις για τους μετανάστες.

Οί άπόψεις που έκθέσαμε δέν άποκλείουν τη σκέψη ότι ισχυρότερες αναπτυξιακές προσπάθειες—άπ' αυτές που καταβλήθηκαν—μέ παράγωγο υψηλότερο ρυθμό αναπτύξεως και μεγαλύτερη οικονομική δραστηριότητα, θά ήταν δυνατό να συγκρατήσουν, κάτω από συνθήκες σχετικά υψηλό εισόδηματος και πλήρους άπασχολήσεως, άν όχι όλο, ένα μεγάλο μέρος του μεταναστευτικού ρεύματος της είκοσαετίας. Μεθοδολογικά όμως φθάνουμε τώρα στο δεύτερο σκέλος του όλου προβλήματος, δηλαδή στις επιδράσεις τις οποίες έχει ή οικονομική ανάπτυξη ή ή έλλειψη αυτής πάνω στις πληθυσμιακές συνθήκες και εξελίξεις. Πράγματι, μπορεί νά σημειωθεί με βεβαιότητα ότι, παρ' όλη την αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος, ή οικονομία της Νήσου δέν αναπτύχθηκε σε τέτοιο βαθμό, για να μπόρεσει να συγκρατήσει ένα μεγάλο μέρος της μεταναστεύσεως.

Από την άποψη αυτή κρινόμενη ή όλη αναπτυξιακή πορεία της περιόδου—και κατά τη γνώμη του συγγραφέα αυτή είναι ή όρθή άποψη—δέν μπορεί να θεωρηθεί ίκανοποιητική, όσο ίκανοποιητική την παρουσιάζουν οι ρυθμοί αύξεσεως του κατά κεφαλήν προϊόντος που αναφέρουμε σε άλλες θέσεις.²² Πρέπει να γίνει άποδεκτό ότι τό γεγονός αυτό μειώνει τη σημασία της οικονομικής προόδου που επιτεύχθηκε κατά τό διάστημα 1951-1971. Η κρητική οικονομία δέν ήταν δυνατό να άπορροφήσει, με τις δεδομένες γενικότερες αναπτυξιακές συνθήκες και εξελίξεις, τό προϊόν του φυσικού δυναμισμού του πληθυσμού της.

21. Όρισμένοι οικονομολόγοι και κυρίως ό Α. Ο. Hirschman έχουν υποστηρίξει αντίθετες θέσεις όσον άφορά τις πληθυσμιακές πιέσεις στην οικονομική ανάπτυξη.

22. Βλ. άνωτ. Ι.Ε. Μαυρομάτη, *Δομαί, Λειτουργικότης και Άνάπτυξις της Κρητικής Οικονομίας*, 1951-1971.